

HARIDUSE OMANDAMISE JA ENESETÄIENDAMISE VÕIMALUSTEST EESTI TÖÖSTUSASULATES JA -LINNADES (1830–1917)

Ene MÄSAK

Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Rütli 6, Tallinn EE-0001, Eesti

Esitanud P. Raudkivi

Toimetusse saabunud 24. juulil 1995, avaldamisele lubatud 7. novembril 1995

Esimesed vabrikukoolid (Kärdlas 1830. aastast, Sindis 1837. aastast) olid valdavalt vabrikute ülalpidamisel eri programmi alusel töötavad saksa erakoolid välismaalastest oskustöölise laste tarvis. Aja jooksul sai enamik tööstusasulaid vabrikute juurde oma vabrikukoolid, ka kohalike tööliste lastele. Siinses käsitluses langeb peaarh kolme suurema tööstusasula – Kärdla, Sindi ja Narva Kreenholmi – kooliolude (õppevõimaluste, kooliprogrammide, koolide siseelu) tutvustamisele. Põgusalt on peatunud linnade töölislaste ja tööliste õppimisvõimalustel ning näidatud erinevusi võrreldes tööstusasulate omadega. Üldhariduslike vabrikukoolide vaatlusele lisaks on tehtud kokkuvõtte kutsealase enesetäiendamise kasinatest võimalustest eeskätt meie suuremates tööstuslinnades, kus sajandivahetusest organiseeriti täienduskursusi ja loenguid, tööstusasulate tööliste kutsealane väljaõpe aga piirdus vabrikus töö käigus omandatuga.

Seni väga põhjalikult uuritud Eesti kooli ajaloo käsitluses on väike lünk – tähelepanuta on jäänud koolihariduse omandamise võimalused tööstusasulate vabrikukoolides. Käesolev artikkel pakub mõningast materjali selle tühiku täitmiseks, võttes lähema vaatluse alla kooliolud meie suuremates tööstusasulates. Antud teema on osa autori suuremast uurimusest, mis käsitleb võimalikult mitmekülgsest tööliste olmet, sealhulgas ka kooliolusid, mainitud ajavahemikul Eesti suuremates tööstuslinnades ja -asulates. Et arhiivimaterjale vabrikukoolide kohta ei ole õnnestunud leida, tugineb artikkel põhiliselt olemasolevale napile kirjandusele ning mälestustele.

Esimesed koolid rajatavates tööstusasulates olid välismaalt toodud kõrgemate ametnike ja oskustöölise laste tarvis. Valdavalt olid need vabrikute ülalpidamisel olevad saksa erakoolid.

Kärdla kalevivabriku (asut. 1829) juurde asutati selline kool juba 1830. aastal. Pärastpoole võeti sinna erandkorras välismaalaste laste kõrvale ka üksikuid eesti soost lapsi, kuid iga õpilaskandidaadi saatuse otsustas vabriku peadirektor isiklikult. Aastail 1876–1909 tegutses kool Bödinghauseni majas, seejärel sepameistri majas, kus oli ka õpetaja korter. 1911. aasta kooliloenduse ajal õppis seal 16 poissi ja 4 tüdrukut. Vallakooli programmile omaste õppeainete kõrval õpetati veel joonistamist, natuke prantsuse keelt ja tütarlastele ka kunsttikkimist. Saksa kool oli hiljem kohalike tööliste laste tarvis asutatud koolidest majanduslikult paremal järjel. Ka õpetajate palgad olid seal tunduvalt kõrgemad. Näiteks oli õpetaja Eduard Giesecke (töötas aastast 1909) aastane töötasu 823 rubla, lisaks prii korter ja küte ning luba võtta õppemaksu nendelt, kelle vanemad ei

olnud seotud tööga Kärkla vabrikus. Samal ajal ei küündinud 80% vallakoolide õpetajate palk 200 rublani aastas. Kool suleti 1914. aastal kui Vene tsaaririiki sobimatu saksa kool.¹

Ka Sinti (kalevivabrik asut. 1832) saabus 1834. aastal esimeste välismaiste oskustöölistega koos kooliõpetaja. Kooli aga avas välismaalastest töötajate lastele vabriku omanik 1837. aastal elementaarkoolina (algkoolina) vabriku kontorihoones, saades selleks haridusministeeriumi kinnituse. Esimesel aastal õppis seal 73 poissi ja tüdrukut, kelle sünnikohtadeks olid näiteks Varssavi, Kiiev ja Riia. Esimene õpetaja oli Daniel Mathias Krull Lüübekist. Töö käis Belli-Lancasteri süsteemis: õpilased jaotati vastavalt võimalustele ja omandatud eelteadmistele rühmadeks. Iga rühma juurde kinnistati monitor – mõni vanem ja targem õpilane. Õpetaja õpetas ainult monitore, nemad omakorda andsid teadmisi edasi oma rühmale.² 1839. aastaks oli õpilaste arv tõusnud 88-le, 1869. aastaks 103-le. Viimase hulgas oli juba eesti soost õpilasi. Nimelt püüdis osa vabrikus silma paistnud eestlastest töölisi panna oma lapsi õppima saksa kooli, et võimaldada neile saksa keele abil "aristokraatset meelsust". 1887. aastal ühendati saksa kool eesti ja vene kooliga, tööd jätkati ministeeriumikooli kava järgi.³

Järvakandi sai vabrikukooli aasta pärast klaasivabriku rajamist 1880. aastal. Ka see oli vabriku ülalpidamisel saksakeelne erakool, mis tegutses kuni Eesti Vabariigi loomiseni. Olles küll erakool, allus ta ikkagi järelevalvele, s. t. inspekteerimisele: esialgu käis kooli katsumas Rapla praost Malm, hiljem tegid seda tsaarivalitsuse kooliinspektorid. Esimeseks õpetajaks oli Georg Schiffer, tema järel Moritz Heiden, 1894. aastast vabriku juhataja Richard Runge öde Alma Runge. Algaastail olid õpilasteks enamasti välismaalastest meistrite lapsed ja ainukeseks õppekeeleks saksa keel. Venestamise ajajärgul, kui üldiselt nõuti õppetöös vene keelele üleminekut, lepitati siin sellega, et vene keelt õpetati n.-ö. esimese võõrkeelena. Saksakeelset õpetust lubati jätkata seetõttu, et klaasimeistreiks olid endiselt vaid Saksa riigi alamad, kelle lapsed teisi keeli ei vullanud või oskasid neid halvasti. Õpetaja Runge ajal hakati omaalgatuslikult üksikutele eesti soost töötajate lastele ka eestikeelset õpetust jagama. Koolil puudus oma maja. Töötati vabriku juhataja hoones, kus kooli kasutada oli kaks ruumi: üks klasisitu, teine õpetaja eluruum. Kool oli algul üheklassiline, millest hiljem kasvas välja kaheklassiline kool. Õpilaste arv oli väike, kõikides 20 ja 25 vahel. Kuna õppetöö toimus ühes ruumis ja ühe õpetajaga, olid lapsed jagatud vastavalt vanusele ja edasijõudmise tasemele gruppidesse, igal grupil oma õppeülesanded. Vabrikukooli meenutatakse kui madala tasemega kooli, kus peale lugemis- ja kirjutamisoskuse palju enam ei omandatud. Seepärast panid hiljem paljud eestlastest töölised oma lapsed 12 km kaugusele Järvakandi ministeeriumikooli, kus õppetöö oli küll üldiselt venekeelne, kuid selle tase kõrgem.⁴

Eesti tööliste laste õppimisvõimaluste pärast tööstusasulates vabrikuomanikud esialgu ei muretsenud. Nemad pidid kasutama hariduse saamiseks neidsamu võimalusi, mis olid ümberkaudsetel talulastelgi: küla- või mõisakooli, vallakooli, väga sageli kodusõppimist. Enamik tööstusasulaid sai aja jooksul vabrikute ülalpidamisel töötava vabrikukooli või -koolid, kus õpetati tööliste lapsi ja alaealisi töölisi. Nii olid vabrikukoolid lisaks eelmainituile Voltveti kalevivabriku, Vändra, Rõika ning Meleski klaasivabriku ja Kunda tsemendivabriku juures. Spetsiaalsed vabrikukoolid alaealiste tööliste tarvis tegutsesid ka Kreenholmi Manufaktuuri juures.⁵

¹ Pauska, T. Kärkla – hiidlaste linn. Tallinn, 1988, 55.

² Must, A. Sindi linn ja 1. detsembri nimeline vabrik 1833–1883. Tallinn, 1985, 68–69.

³ Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastused (KV) 123, l. 229 Sindi.

⁴ Ajaloolisi andmeid Järvakandist. Käsikirjalised andmed kogutud vabriku 70. aastapäevaks. VI 1–3. (Andmed vabriku valduses.)

⁵ Tilk, M. Alaealiste tööseadusandlusest ja koolikorraldusest 19. sajandi teisel poolel. – Rmt.: Eesti tööliklassi sotsiaal-majanduslik olukord ja klassivõitlus kapitalismi ajajärgul. Tallinn, 1987, 53.

Paralleelne vabrikutööl ja koolis käimine oli tõsine probleem väga paljudele alaealistele. Vaesemates peredes oldi huvitatud laste võimalikult varasest tööleasumisest, et nii vähendada ülalpeetavate arvu. Seega olid vanemad sageli halvad koolisundijad, vahel ka koolimineku keelajad. Venemaal oli aga alaealiste töökorraldus seadusandlusega väga kaua reguleerimata. See tegi tihti võimatuks laste kooliskäimise töö kõrvalt. Alles 1. juunil 1882 ilmus esimene alaealiste töökorralduse seadus, mis keelas nooremate kui 12 aasta vanuste laste töölevõtmise. 12–15-aastased ei tohtinud töötada rohkem kui kaheksa tundi ööpäevas. Selle seaduse punkt 5 puudutas ka koolikorraldust: ettevõtte omanikud pidid võimaldama neil alaealistel, kellel pole vähemalt üheklassilise rahvakooli tunnistust, käia koolis vähemalt kolm tundi päevas või 18 tundi nädalas. 12. juunil 1884 avaldatud alaealiste tööliste (12–15-aastaste) koolikorralduse seadus lühendas küll koolis õppivate noorukite tööpäeva kuue tunnini, kuid ei muutnud alaealiste tööliste kooliõpinguid kohustuslikuks.⁶ Ka järgmised seadused ei parandanud olukorda, sest need lähtusid vabrikantide huvidest. Venemaa üldise seadusandluse nõrgal taustal olid Balti kubermangudes nii koolikorraldus üldse kui ka alaealiste tööliste õppimisvõimalused tunduvalt paremal järjel. Olles küll Tsaari-Venemaa koosseisus, kuulusid Baltimaad siiski Euroopa kultuurivaldkonda, kus suuremates tööstusriikides (Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal ja mujal) oli juba 19. sajandi kolmanda veerandi hakul seadusandlusega kehtestatud alaealiste tööliste koolikohustus. Kui Venemaal asutati esimene vabrikukool alles 1916. aastal Moskvast, siis 1911. aasta kooliloenduse andmeil oli Eestis 12 vabrikukooli 1799 õpilasega.⁷

Enamiku eespool nimetatud vabrikukoolide tegevuse kohta täpsemad andmed puuduvad. Küll on aga huvitavaid materjale kasutada Kärkla ja Sindi, vähem Kreenholmi Manufaktuuri kohta, mistõttu järgnevas leiavad üksikasjalikumat käsitlust just nende tööstusasulate kooliolud.

Kärklas piirdus 1830. aastail tööpoiste kooliskäimine kirikhärra juures paar korda aastas katsumisel käimisega. Leerijaks, s. o. 17. eluaastaks pidid vajalikud piiblitükid ja laulusalmid peas olema ja elementaarne lugemisoskus saavutatud. "Hiljem läks nende kantsitamine Kasevälja Tooma ja Värvi Hendriku kätte. Üks neist vaevas katekismuse ja lauluraamatutega, teine testamendi ja piiblilooga. Ja peks oli seejuures prii. Laupäeval oli katsumine paruni palge ees ja siis lasti laisematele erakorraliseks ergutamiseks 5–40 tulist rida tagumiste käsulaudade peale trükkida."⁸ Mälestuste järgi oli hiljem poistele omal algatusel koolitarkust jaganud tööline Jüri Bransfeld (1818–1870). Parun käinud vahetevahel vaatamas ja hoiatanud: "Ära Sa neid liiga targaks ka õpeta!"⁹

Esimene eesti pärisool asutati Kärklas 1853. aastal, esialgu vaid poeglastele. Esimene koolituba paiknes pikas kivikatusega töölistmajas. Esimeseks õpetajaks oli Johan Vilbert (Wildberg), kes peagi lahkus vastuolude tõttu paruniga. Aastakümneteks jäi poistele kooliharidust jagama Joosep Bruns. Õppeainetest olid esikohal usuained. Nende kõrval õpetati veel lugemist, andekamatele kirjutamist, pisut rehkendamist, laulmist ja saksa keelt. 1863. aastal mindi üle vallakooli programmile, mis nägi ette kolme talve jooksul õpetada lugemist, kirjutamist, arvutamist, geograafiat, laulmist ja võimlemist. Erandina jätkus siin veel saksa keele õpetamine. Õpetaja Bruns oli väga musikaalne. Ta olevat pannud poisid laulma kui inglid, sealjuures veel noodist ja mitmehäälselt. Samal ajal oli ta hästi äge ja vali mees, alati relvastatud joonlauaga. Ka nurgas herneste peal põlvitamine

⁶ Tilk, M. Alaealiste tööseadusandlusest ja koolikorraldusest, 45, 59.

⁷ Samas, 51; Nõukogude Eesti. Entsüklopeediline teatmeteos. Teine, täiendatud trükk. Tallinn, 1978, 168.

⁸ Hiiu-Kärkla vaimline õhkkond. – Kodu, 1913, 14.

⁹ Pauska, T. Kärkla – hiidlaste linn, 53.

olnud tavaline karistus. Kõik kolm klassi (*jäuskonda*) istusid ühes klassitoas koos. Kooli mindi 10-aastaselt. Paljud ei lõpetanud sedagi kooli, sest kui vabrikus töötajaid nappis, võeti koolist mõni suurem poiss ära.¹⁰

Ajapikku jõuti Kärddlas arusaamisele, et ka tütarlastele on vaja koolitarkust anda. Parungi olevat rõhutanud, et lapsed jäävad lolliks, kui emad on rumalad. 1863. aastal alustaski 1862. aastal töölikasarmuks ehitatud elamu alumisel korrusel tööd tütarlaste vallakool (teisel korrusel elasid vallalised naised). Klassituppa mahutati kümme pikka lauda, iga taha võis istuda kuus õpilast. Koolmeistriks oli eespool nimetatud Jüri Bransfeldi poeg Gustav. Siinjuures olgu rõhutatud, et vallakooli haridusega piirduski Kärddla töölisperedest pärit tütarlaste haridustee. Nende harimise peale enam kulutada peeti otse patuks: saavad niigi mehele.¹¹ Poistele enama hariduse andmise soov oli aga paljudes peredes olemas. Millega muidu seletada suurt populaarsust võitnud mõtet asutada haridusselts, mille peaülesandeks pidi saama oma emakeelse kooli loomine. 1907. aastal saigi mõtte teoks – pandi alus Hiiumaa Eesti Rahvahariduse Seltsile, mille avakoosolekul oli liikmeid üle 300. 1910. aastal alustas Kärddlas Weldmanni majas (Põllu t. 1) üüritud ruumides tööd 17 õpilase ja 1 õpetajaga haridusseltsi kool, mille õppekava oli vabrikukooli omast ulatuslikum. Ettevõtmine sai teoks tänu 1905. aasta revolutsioonisündmustele. Nende surve oli tsaarivalitsus sunnitud senises venemaispoliitikas tegema mõningaid mõõndusi, lubades 1906. aastast asutada eestikeelseid erakooli, nende hulgas haridusseltsidel alg- ja kihelkonnakooli. Viimaseid asutati Eestis 20 ümber. Järgmiseks sügiseks kasvas Kärddla haridusseltsi koolis õpilaste arv 48-le ja õpetajate arv kahele. Senised üüriruumid jäid koolile kitsaks, mistõttu koliti üle vabrikukooliga ühte majja. Uus õppeaasta algas juba 79 õpilase ja kolme õpetajaga. 1912. aastal andis kool esimese lennu – 21 lõpetajat, jätkates tööd 59 õpilasega.¹² Kooli ülalpidamisega oli seltsil suuri raskusi, sest õppe- ja liikmemaksudest ei jätkunud. Suure töö puuduvate summade hankimiseks tegi selts, eriti tema majanduskomisjon pidude korraldamisega kooli heaks, nii et Esimese maailmasõjani peeti kuidagi vastu.

Mainitud koolidele lisaks tegutses Kärddlas veel nn. rotikool, mis oli eelkool 7–8-aastastele poistele ja tüdrukutele, kes preili Tannenhorsti käe all õppisid lugema, rehkendama ja joonistama. Algul töötati vallakooliga ühe katuse all, hiljem vahetati ruumid haridusseltsi kooliga Weldmanni majas.¹³

Nii oli 1911. aastal korraldatud ülevenemaalise algkoolide loenduse andmetel Kärddlas viis kooli, neist kolm algkooli. Saksa koolis õppis 16 poissi ja 4 tüdrukut, poiste vallakoolis 48 ja tüdrukute vallakoolis 60 õpilast.¹⁴

1911. aasta sügisel liideti poeg- ja tütarlaste vallakoolid Kärddla ühendatud vallakooliks, kus oli ametis kaks õpetajat. Esimeses klassis (jaoskonnas) õpetati eesti keeles. Nimelt oli tsaarivõimude eelmainitud mõõnduste hulgas 1906. aastal antud luba algkooli esimeses ja teises klassis õpetada emakeeles (luba tühistati 1913. aastal). Kärddlas mindi teisest klassist üle venekeelsele õpetusele, välja arvatud emakeel ja usuõpetus. Programmis olid lisaks nimetatutele veel rehkendamine, ajalugu, geograafia, ilukiri, joonistamine, laulmine, turnimine, käsitöö, vene ja saksa keel. Mõne aasta pärast tegutses Kärddlas kaheklassiline kroonukool kuueaastase kursusega. See kandis ministeeriumikooli nime. Esimeses klassis õpiti neli aastat (I–IV jaoskond), teises klassis kaks aastat (V ja VI jaoskond).¹⁵

¹⁰ Pauska, T. Kärddla – hiidlaste linn, 53.

¹¹ Hiiumaa Kärddla vaimline õhkkond, 14–15.

¹² Pauska, T. Kärddla – hiidlaste linn, 55; Hiiumaa Kärddla vaimline õhkkond, 12–13.

¹³ Pauska, T. Kärddla – hiidlaste linn, 56.

¹⁴ Samas, 55.

¹⁵ Samas, 56.

Sindi tööstusasulas õppisid tööliste lapsed esialgu koos talulastega Sindi vallakoolis. Kui 1838. aastal korraldati Tori kihelkonnas esimene koolikatsumine, selgus, et Sindi vallal puudus koolimaja. Lapsi siiski õpetati, ilmselt nagu paljudes teisteski kohtades mõnes rehetoa. Lisaks lugemisele ja usuainetele õpetati veel kirjutamist ja rehkendamistki. Sindi vald sai uue koolimaja alles 1886. aastal. Tööliste lapsi olevat vabrikuasulas oma korteris õhtuti õpetanud väikese tasu eest ka tööline Engelbrecht. 1857. aastast laienes seni vaid välismaalastele koolitarkust andnud saksa kool ka eesti ja vene tööliste lastele. Nimelt reorganiseeriti senine saksa vabrikukool, mis asus vabriku kontorihoones, kolmeks eraldi kooliks: saksa, eesti ja vene (õigeusu) kooliks, kus õppetöö toimus vallakooli programmi alusel. Kuna kõik koolid olid vabriku ülalpidamisel, võisid neis õppida vaid vabriku töötajate lapsed. 1869. aastal õppis koolides kokku 360 õpilast (saksa koolis 103, eesti koolis 132 ja vene koolis 125).¹⁶

Eesti koolis oli kuni 1870. aastani õpetajaks Jaan Saal, 1870. aastast Kaarma seminarist tulnud Fr. Westus. Õppetöö käis kahes vahetuses: päevases ja õhtuses, kusjuures õhtuses käisid need lapsed, kes päeval olid vabrikus tööl. Päevases vahetuses õppis 80, õhtuses 40 last. Vabrikuinspektori 1885. aasta aruande järgi töötas Sindi vabrikus alla 15-aastasi lapsi 72.¹⁷ 1870.–1880. aastatel õpilaste arv suurenes. Tekkis vajadus teise õpetaja järele. Westuse kõrval asus abiõpetajana tööle J. Saal.

1887. aastal ühendati kõik kolm kooli üheks kaheklassiliseks kooliks, mis jätkas tööd ministeeriumikoolide kava järgi nelja õpetajaga. See oli esimene ministeeriumikool Eestis ja teine Baltimail. 1880. aastate koolireformiga hakati koolides läbi viima venestamispoliitikat. Keskvõimule allutatud ministeeriumikoolid olid üks selle avaldusvormi. Kõrgemal pool leiti, et ministeeriumikoolid olid kõige otstarbekamad riigikeele levitamisel ja juurutamisel Baltimaade muu-
lastest maelanikkonna hulgas. Kaheklassilises ministeeriumikoolis kestis õppeaeg viis aastat. Programmis olid usuõpetus, vene keel (selle õpetamisele pandi erilist rõhku), ilukiri, aritmeetika, kirikulaul, ajalugu, algteadmised loodusteadusest, füüsikast ja geograafiast, millele Baltimail lisandus veel kohalikele emakeel.

Valdavalt olid ministeeriumikoolid maksuta. Ka varustati neid paremini õppevahenditega ja ajakohase kooliinventariga. 1895. aastast anti Sindi koolis õpilastele tasuta kõik õpperaamatud, krihvliid, tahvliid, paber, pliiatsid ja suled (kuus kaks pliiatsit ja üks sulg). Koolivarustus tuli koolist lahkudes jätta noorematele.¹⁸

Koolis pidid käima kõik 8–14-aastased lapsed. Suuremaid raskusi selle nõude täitmisega oli neil, kes päeval tegid rasket tööd, õhtul pidid aga koolipinki asuma. Eriti kehtib see nende 8–10-aastaste kohta, keda veel 1890. aastail kasutati Sindi vabrikus ebaseaduslikult ketrusmasinate juures. Hommikuti ei jaksanud emad neid üles äratada ja viisid süles vabrikusse.¹⁹

Kooli juures tegutsesid ka õhtuklassid täiskasvanuile.

Kord koolis oli range. Veel 20. sajandi algul kasutati siin "õpetuse tõhusdamiseks" keppi. Liivaste Lilli (sünd. 1882) meenutas Sindis 1963. aastal autorile, et tema sai sageli käe peale lüüa isegi siis, kui tuli tindiplekk vihikusse või mõni täht äpardus. Suuremate eksimuste ja pahanduste eest oli varem õpetajate kaebuste peale lapsi vabrikuvärvavas pekstud.

Õppetöö kõrval oli koolis õpilastest näitemängutrupp ja 50–60-liikmeline laulukoor (moodustati 1892). Esineti koolipidudel ja karskusõhtutel. Koolis tegutses veel esimene muusika eriklass Eestis. See tõi nii koolile kui ka vabrikule palju au ja kuulsust. Nimelt asutati 1891. aastal muusikaõpetaja Karl-Jüri Rannu initsiatiivil vabriku direktori nõusolekul koolipoistest pasunakoor, kuhu valiti 40 9–15-aastast poissi, kes said eraldi väljaõppe muusikaklassis. 1894. aastal õpetaja

¹⁶ Must, A. Sindi linn, 68–69.

¹⁷ Samas, 69; Tiik, M. Alaealiste tööseadusandlusest ja koolikorraldusest, 48.

¹⁸ Must, A. Sindi linn, 69; KV 123, l. 229 Sindi.

¹⁹ Tiik, M. Alaealiste tööseadusandlusest ja koolikorraldusest, 49.

Rannu vallandati, sest ta oli poistele õpetanud laulu "Õrn ööbik". Suviti harjutas poistega Moskva Suure Teatri kontsertmeister N. A. Fjodorov, kelle käe all anti 1894. aasta juulis Pärnu kõlakojas esimene menukas külaliskontsert. Käidi ka ümberkaudu kontserte andmas. Suviti pidid poisid igal pühapäeva õhtul kella viiest kaheksani Sindi puiestikus mängima. Selle eest maksti neile ka palka: õppimise teisel aastal 50 kopikat, kolmal 1 rubla ja neljandal 1 rubla 50 kopikat kuus. Seetõttu oli tung eriklassi eriti suur. Mängijad kandsid vabriku kulul õmmeldud pleknööpidega halli vormiülrikonda ja halli mütsi. 1899. aastal lõpetas vabrikuvalitsus orkestri finantseerimise, mille järel orkestri tegevus peagi lõppes. Armastus puhkpillimuusika vastu oli Sindi noortes aga äratatud.²⁰

Sindi koolil olid välja kujunenud oma traditsioonid: igal aastal korraldati koos vabriku direksiooniga laste jõulupuu, millest õpetajate, õpilaste ja lastevanemate kõrval võttis osa üks vabriku direktoritest, kes jagas lastele maiustuspakke (umbes ühe kilo suurusi kotikesi kompvekkide, praanikute ja õuntega). Teine suursündmus oli koolilastele kooli ja vabriku poolt korraldatud ühisüritus – kevadsuvine ühepäevane matk rohelisse. Anna Kuller (sünd. 1891) meenutas autorile välitööl Sindis oodatud hommikut, kui matka toimumise märgiks riputati kooli aknast välja lipp. Lapsed olid juba varakult koolimaja akende taga ootamas, et matkale mitte hilineda. Kuigi igal lapsel oli kodust oma väike leivakott kaasas, toodi vabriku poolt hobusega järele veel piima, saia ja igapäevaste vorstijupp. Päev möödus kiiresti mängides, lauldes ja süües. Õhtul, kui tagasi jõuti, käskis õpetaja vabrikuhärrasid tänada. Tänutäheks lauldi siis direktori maja ees "Jumal keisrit kaitse Sa".

Kool töötas kontorihoones kuni 1893. aastani, mil koliti ajutiselt üle selleks ümberehitatud III kasarmusse, kus kooli kõrval tegutsesid veel luteriusu kirik ja vabriku lasteaed.²¹ 19. sajandi viimastel aastatel hakkas vabrikuvalitsus kitsaks jäänud ruumide tõttu (1899. aastal oli õpilasi üle 300) ehitama uut koolimaja. 1901. aastal valmiski ruumikas kolmekorruseline punastest tellistest koolimaja, sisustatud kõigi oma aja nõuete kohaselt. Klassiruumid jäid teisele korrusele. Kolmal korrusel olid direktori, õpetajate ja kooliteenijate korterid, esimese korruse üks tiib anti lasteaia, teine luteriusu kiriku tarvis.²²

1. augustil 1895 avati Sindi ministeeriumikooli juures (peale Sindi Eestis veel Aaspere ja Jõhvi ministeeriumikooli juures) kasvatusteaduse kursused (pedagoogikaklass). Õppima võisid tulla kas kihelkonnakooli või ministeeriumikooli lõpetanud, kellel vallavalitsusest lubatäht olemas. Kursused olid tasuta, korteri, söögi ja raamatute eest tuli endal maksta. Kui aga 1907. aastal tahtis kaks Sindi tööliste last pedagoogikaklassi astuda, nõutades kooli ülalpidajalt, vabriku direktorilt, selleks luba, sattunud viimane raevu ja käratanud: "Meil ei ole kooliõpetajaid vaja, me vajame töölisi."²³

Sindi ministeeriumikooli juures tegutses veel üks kasvatusasutus – lasteaed. Lasteaed, tuntud supikooli nime all, alustas tegevust 1892. aasta märtsist karskuseltsi saalis. Ametlik luba selle avamiseks saadi Riia õpperingkonna kuraatorilt alles 1894. aastal, kui oldi juba III kasarmu ruumides. Vabrik kandis lasteaiaiga seotud kulud. See oli ka mõistetav: lootis ju vabriku juhtkond lasteaia asutamisega tõmmata kodus lapsi kasvatavad naised vabrikutööle. See tal ka täielikult õnnestus. Peagi oli lasteaia üle 100 lapse, ajavahemikul 1907–1914 isegi 135 lapse ringis. Lasteaias käisid 4–6-aastased. Lapsed olid vastavalt vanusele jagatud kolme rühma, iga rühma juhendas üks kasvataja, "supipreili". Talvel tegutseti ruumides, suvel parki ehitatud paviljonis. See oli Fröbeli süsteemi lasteaed, kus kasutati oma aja kohta eesrindlikke kasvatusmeetodeid. Kõrvuti

²⁰ Must, A. Sindi linn, 70–71.

²¹ Samas, 70.

²² KV 123, l. 456–457 Sindi.

²³ Must, A. Sindi linn, 72.

laulmise ja mänguga toimusid kõnelemisharjutused, asjade kirjeldamine nende värvuse, vormi, arvu ja suuruse järgi. Eristat rõhku pandi näputööle (põimimine, voolimine, voltimine) ja joonistamisele. Vanematele lastele õpetati ka lugemist ja kirjutamist, valmistades neid nii ette kooliastumiseks. Muu kõrval õpetati lasteaias ka vene keelt.

Lapsed olid lasteaias kella üheksast hommikul kella viieni õhtul. Süüa siin ei pakutud, kuigi hüüdnimi oli supikool. Hommikul tulid lapsed lasteaeda, riidest või vahariidest söögikotike kaasas. Selles olid võileib või pannkoogid, pudeliga tee, taar või kooritud piim, mida siis koos kella kümne ajal hommikueineks söödi. Vabriku lõuna ajal oli ka lastel kella kahesteistkümnest kaheni vaheaeg, mil käidi kodus lõunal.²⁴

Kõik Sindi ministeeriumikooli, pedagoogilisi kursusi ja lasteaeda kontrollinud isikud andsid kooli tööle hea hinnangu.

1893. aastal käis Sindi ministeeriumikooli revideerimas Eestimaa rahvakoolide direktor Blagoveštšenski. Õpetamise ja õppimistasemega oli ta väga rahul, kusjuures sügavaima mulje jättis talle koolilaste laulmine. Ka 1896. aastal kooli külastanud Riia õpperingkonna kuraator V. A. Lavrovski koos Liivimaa ja Pärnumaa rahvakoolide direktori ja inspektoriga jäi õpetamisega Sindis igati rahule.²⁵

Kreenholmi Manufaktuuri vabrikukoolid olid eelmainituist suuremad ja tuntumad samalaadsete õppeasutuste hulgas. Õige peatselt manufaktuuri asutamise järel (asut. 1857) avati VII kasarmus tööliste lastele kaks erakooli: üks vene-, teine eestikeelne, kus poistele ja tüdrukutele koos õpetust anti. Iga õpilase pealt võeti maksu 20 kopikat kuus.²⁶ Kreenholmi vabrikukooli kasvandik Vassili Gerassimov on oma mälestustes andnud masendava pildi õppeasutuse tegevusest 1860. aastail. Olles koos teiste orbudega toodud 1864. aastal 12-aastasena Peterburist Kreenholmi Manufaktuuri käsutusse, tuli neil kella viiest hommikul kella kaheksani õhtul teha vabrikus rasket tööd. Piinatud sellest tööst kuni täieliku jõukaotuseni, pidid nad kella üheksaks minema veel kooli, kus neid õpetati, õigemini piinati kella üheteistkümneni. Koolis õpetati kirjutamist, lugemist ja aritmeetikat. Õppimine aga ei edenenu. Olukorra tegi raskemaks asjaolu, et õpetaja tunnistas rusikat ja peksu parimaks laste kasvatamise vahendiks. Õpetajat kardeti nii, et mõned minestasid, kui õpetaja juba nende poole tuli.²⁷

Pärast 1872. aasta suurt streiki muutus tööliste olukord Kreenholmis mõnevõrra paremaks. Manufaktuuri juhatus oli sunnitud parandama tööliste töö- ja olmetingimusi, sealhulgas ka kooliolusid.

Oktoobris 1874 avati Kreenholmis kaks venekeelset vabrikukooli – üks poistele, teine tüdrukutele. Koolid olid tasuta ja mõeldud tööliste lastele ja alaealiste tööliste. Tõenäoliselt lõpetasid erakoolid siis oma tegevuse. Koolide avamist reklaamiti kõvasti. Ka Eesti Postimees avaldas oma 1874. aasta 44. numbris artikli koolide avamise kohta Narvas. Eestimaa kuberner leidis, et seda artiklit tuleks Kreenholmi eestlastest elanikkonna hulgas ohtrasti levitada, et "tugevdada usaldust" koolide vastu. Miks siis vajab just nende koolide avamine sellist reklaami? See oli seotud keeleprobleemiga. 1874. aastal avatud koolides oli õppekeeleks vene keel, töölistkonnast oli aga üle poole eestlasi (1880. aastal 4967 töolisest 3395) ning eestlastest lastevanemate hulgas need koolid eriti populaarsed ei olnud. Mõõndusena lubati eestlastele teha nelja aasta asemel viieaastane õppekursus, et vene keelt paremini omandada. Rõhutati ka soodustusi ajateenistuse lühendamisel. Koolides kehtis 1869. aastal haridusministeeriumi

²⁴ Must, A. Sindi linn, 72; Kask, A. Pisut Sindi vabriku ja Sindi linna ajalugu, 19–19p. Käsikiri Sindi 1. detsembri nimelise vabriku muuseumis.

²⁵ Must, A. Sindi linn, 72.

²⁶ Kreenholmi puuvillavabrik. Ajalooline kirjeldus, kokkuseatud selle vabriku 50-aastase kestvuse puhul 30. aprillil 1907. a. Tartu, 1908, 94.

²⁷ Герасимов В. Г. Жизнь русского рабочего. Воспоминания. Москва, 1959, 21.

poolt kinnitatud kaheklassiliste külakoolide programm. Neljaaastase õppeajaga kool oli kohustuslik kõigile Kreenholmis elavatele 8–12-aastastele lastele. Pealegi kehtis siin nõue, et iga alla 16 aasta vanune tööline, kes ei oska korralikult lugeda või kirjutada, peab käima koolis. Lisaks oma emakeelele peab ta õppima lugema ja kirjutama ka vene keeles.²⁸

Manufaktuur eraldas koolile kahekorruselise puumaja, kus oli ruum õpetajatele ja neli klassituba: kaks poistele ning kaks tüdrukutele. Õpetajaid oli esialgu kuus: kaks usuõpetajat (õige- ja luteriusulistele eraldi), lisaks kaks mees- ja kaks naisõpetajat. Koolide ülalpidamiseks määras vabrikuvalitsus kindla summa – 2 800 rubla 20 kopikat aastas.²⁹

Tulles vastu tööliste soovile avas vabrikuvalitsus 1878. aastast kooli juurde veel tasuta õhtukooli eestlastele. 1880. aastal avati samasugune õhtukool ka venelastele. Õppetöö algas tund pärast vabrikutöö lõppu, s. o. kella üheksast õhtul. Alguses võtsid töölised õhtukoolide tööst agarasti osa: eestlastest töölisi õppis 1878. aastal 342 (mehi 148, naisi 194), 1879. aastal 263 (mehi 105, naisi 158); venelastest õppisid ainult mehed: 1880. aastal 112, 1881. aastal 157. Aastatega hakkas õpilaste arv vähenema ja 1884. aastal oli eestlasi vaid 65 (mehi 31, naisi 34) ja venelasi 33.³⁰

Et 1885. aastal avas vabrikuvalitsus 12–15-aastastele alaealistele tööliste eraldi kooli (kaks paralleelklassi, üks poistele, teine tüdrukutele), siis õhtukoolid suleti. Õppeprogramm õhtuses osakonnas oli sama mis päevaseski. Kool paigutati peatänava äärde jäävasse ühekorruselisse puumajja, mis jäi vabrikukoolist vaid 40 sülla kaugusele ümber nurga. 1893. aastal täienes koolimaja oluliste juurdeehitustega: kahekordse kivist saaliosa ja ühekordse puuosaga, muutudes kolmeosaliseks hooneks – keskel saal, tiibades seitse klassiruumi. Kaks maja hakkas kandma ühist nimetust – Kreenholmi Manufaktuuri kaheklassiline ministeeriumikool. August Kimm on meenutanud oma raamatus "Vihased aastad" vanema venna õppimist vanas koolimajas 1880.–1890. aastate vahetusel. Kooli kutsuti rahva hulgas poolepäevakooliks, sest seal õppisid vabrikus töölkäivad lapsed. "Pool päeva tegid rasket tööd, teise poole õppisid koolis, et nad jumalasõna lugeda võiksid, kroonukeelt tunneksid ja pisut rehkendada oskaksid. Koolis valitses sama karm kord kui vabrikuski. Pisemagi "süüteo" eest jagati ihunuhtlust, löödi millega juhtus ja kuhu juhtus, raskematel puhkudel aga võeti tukast kinni, raputati ja pisteti pimedasse kartserisse."³¹

20. sajandi alguseks olid kooliolud mõnevõrra teisenenud. Kool oli saanud juurde uusi ruume, muutunud olid õpetamismeetodid ja kartser oli kadunud. Kuigi koolijuhatajaks oli endine õpetaja hr. Leinbaum, kes nõudis endiselt koolitükkide tuima pähetuupimist ja jätkas karistamist küll kõrvast sikutamise, juustest tutistamise ja joonlauaga sõrmedele löömisega, oli koolis ka uusi õpetajaid, kes oskasid hoida lapsi, panna neid mõtlema ja tegutsema füüsilist vägivalda kasutamata. Üks seesugune õpetaja oli hr. Frisch, kes ka pärast koolitööd mängis poistega lumesõda või turnis nendega vahetundidel. Koolijuhataja andestas talle tema "vabameelsuse" vaid sellepärast, et tema käe all tegutses laste laulukoor, mis tõi koolile palju au ja kuulsust. Ka lapsed olevat vabrikukoolis olnud teistsugused kui linna kirikukoolis. "Ei olnud siin niisugust kadedat kõõritamist jõukamate poole. Siin polnud jõukamaid või vaesemaid, siin olid kõik ühesugused, üheväärilised. Kõik olid ühesugused tööliste lapsed, keda oli kasvatatud ühesuguseks kasarm ja tänav."³²

²⁸ Tilk, M. Alaealiste tööseadusandlusest ja koolikorraldusest, 56.

²⁹ Kreenholmi puuvillavabrik, 94, 98.

³⁰ Samas, 97.

³¹ Kimm, A. Vihased aastad. Vana töölise mälestused. Tallinn, 1957, 57.

³² Samas, 58–59.

Aastatega õpilaste arv kasvas, ruume tuli juurde, ka õpetajate arv suurenes kuuelt viieteistkümnemele, mistõttu vabrikuvälise kulutused olid 1906. aastaks tõusnud 18 663 rubla 20 kopikani aastas.³³

Kooliskäivate õpilaste arv kõikus kooliaastate lõikes ajavahemikus 1894–1906 400 ja 470 vahel. Kui võrrelda Kreenholmis 1906. aastal elavate alla 15 aasta vanuste laste arvu – 2351 (ainuke teadaolev laste arv asulas) kooliskäivate laste arvuga, tundub, et suhteliselt vähe (vaid üks kuendik kuni veerand) lapsi käis koolis. Väidet kinnitavad ka 1901. aasta vabrikuaruandes toodud arvud: 316-st töölkäivast alaealisest õppis vaid 21. Koolikursuse lõpetajaid oli veelgi vähem: esimese klassi lõpetas 12 aasta jooksul 141 poissi ja 117 tüdrukut, kokku 258, keskmiselt 22 õpilast aastas. Teise klassi lõpetajaid oli aga kaheksa aasta jooksul (1902. aastast suleti teine klass ja kool jäi kuni 1906. aastani üheklassiliseks) vaid 37 (28 poissi ja 9 tüdrukut), keskmiselt kolm lõpetajat aastas.³⁴

1893. aastast oli võimalik seoses uute ruumide käikuandmisega avada kooli juures muusikakool, kus võisid puhk- ja keelpillimängu õppida kõik, kel huvi ja kuulmist. Vajalikud pillid saadi vabrikuväliselt, samuti maksti kinni muusikaõpetajate palgad. 1906. aastal mängis muusikakooli tantsuorkestris 22 ja puhkpilliorkestris 21 inimest. Samal aastal jätkas õppimist puhkpillide osakonnas 24 ja keelpillide osakonnas 27 huvilist, 1907. aastal vastavalt 15 ja 19. 1906. aasta sügisest avati kooli juures veel viis tasuta õhtust joonistusklassi. Nendes õpetati ilukirja, ornamentide joonistamist, akvarellvärvidega maalimist ja teisi kunsti erialasid. Esimesel aastal küündis osavõtjate arv juba 385-ni. Suurema osa huvilistest – 258 – moodustasid vanemate klasside õpilased, alaealisi töölisi oli 113 ja täisealisi vaid 14.³⁵

Nagu Sindis, nii oli ka Kreenholmi vabrikul oma lasteaed, nn. kiigetuba või hällimaja, kuhu töölkäivad naised võisid oma lapsed tööloleku ajaks tuua. See avati kohe pärast vabriku käikulaskmist. Algaastail oli lasteaed ühes majas Peterburi kasvatusmajast toodud kasvandikega, 1883. aastast VII kasarmus, kus töötas sõime- ja lasteaiarühm. Lasteaias oli ülemkasvataja, kelle juhutamise all töötasid lapsehoidjad. Erinevalt Sindist võis siinsesse lasteaeda tuua lapsi alates rinnalapselast kuni seitsmenda eluaastani. Majas oli 40 kätkit, mähkimislaud, mähkmete ja madratsite ladu. Iga laps sai päevas vabriku poolt ühe toobi värsket piima. Ajavahemikul 1897–1906 oli lasteaias hoole all keskmiselt 30–51 last päevas.³⁶ Laste väike arv lubab uskuda selle asutuse vähest populaarsust (võrdle Sindiga, kus oli 100–135 last). Väga kriitiliselt kirjeldab sealset olukorda Kreenholmi tööline Helene Veerak. Kuna nad mõlemad mehega töötasid, ei olnud kahte last kuhugi mujale jätta kui viia lasteaeda. Töö vabrikus algas kell viis, seega tuli lapsed une pealt juba öösel üles võtta. "Ühe väikese võtan kätele, teist tirin käe otsas, nii komberdame hälliruumini. Pärast tööd jooksen kohe laste järele. Küsimusele, kas lapsed väga päeva jooksul karjuvad, vastab lapsehoidja, et ei, nad magavad peaaegu kogu päeva. Isegi koju tuli neid unistena kanda. See tundus imelikuna. Eriti vanem tütar oli muidu elav nagu elavhõbe... Hiljem sain teada, milles on asi. Üks lapsehoidja lobises välja: "Meie joodame neid mooniekstraktiga, et nad paremini magaksid." Seejärel võtsin lapsed hällimajast ära."³⁷

Nagu eespool rõhutatud, rajati vabrikukoolid peaaegu kõigisse suurematesse tööstusasulatesse, ühtedesse varem (Kärddlasse juba 1853), teistesse hiljem (Kundasse alles 1893). Need üldhariduslikud vabrikukoolid töötasid kõik talurahvakoolide (küla-, valla- või ministeeriumikooli) programmide alusel ja olid vabrikuväliselt ülalpidamisel.

³³ Kreenholmi puuvillavabrik, 98.

³⁴ Samas, 99; Кренгольмская мануфактура. Историческое описание, составленное по случаю 50-ти летия ея существования исполнившегося 30 апреля 1907 года. С.-Петербург, 1907, 78; Tilk, M. Alaealiste tööseadusandlusest ja koolikorraldusest, 49.

³⁵ Kreenholmi puuvillavabrik, 101–102.

³⁶ Samas, 132.

³⁷ Kreenholmi Manufaktuur 1857–1957. Tallinn, 1957, 13–14.

Samal ajal puudusid linnades vabrikute juures oma koolid. Tallinnas rajas esimese kooli oma territooriumile Balti Manufaktuur 20. sajandi algaastail. Küll aga olid juba 1872. aastal alaealistele tööliste ette nähtud pühapäevased kursused või koolid igas Eestimaa kubermangu maakonnalinnas. Näiteks Tallinnas oli neid kaks: neljaklassiline pühapäevakool alaealiste tööliste ja õpipoiste tarvis Kanuti gildi juures ja Toompeal Toomgildi juures.³⁸ Statistikakomitee andmeil oli ka 1879. aastal Tallinnas kaks pühapäevakooli õpipoiste, kus õppis 112 õpilast.³⁹ Lisaks nendele sai üks osa vaestest peredest pärinevaid lapsi linnades tasuta algharidust ka hoolekandeaastustes ja vaeste laste koolides, mille arv 1890. aastal ulatus Tallinnas 13-ni.⁴⁰

Erinevalt tööstusasulaist oli linnades algharidus tasuline. Kaheaastase õppeajaga enamasti saksakeelsetes elementaarkoolides võisid 19. sajandil alghariduse saada linnaelanike alamkihtidest, nende hulgas ka töölisperedest pärit olevad lapsed. Sajandivahetusest muudeti elementaarkoolid neljaaastasteks linnaalgkoolideks, kus õppetöö käis juba vene keeles. Ühte niisugusesse Tartu linna algkooli, direktori nime järgi Naruski kooli, astumist ja seal õppimist meenutab Hans Kruus (1891–1976), Hübbe lauavabriku töölise, hilisema kojamehe poeg oma mälestustes 1899. aasta kohta. Sellesse kooli astumisel nõuti kirjatähtede tundmist ja lugemisoskust, milleks tuli suvel hoolsasti valmistuda. Kooli sissekirjutamisele mindi pidulikult – isa pühapäevarõivais, kaelas ruuduline siidraät, poeg pikkades pükstes. Lühikesele vestlusele direktoriga järgnes "katsumine": tuli lugeda etteantud raamatust teksti ning teha arvutusi kümne piires. Need edukalt sooritanud, olid kooli vastu võetud. Seejärel tuli isal kooli kirjutajale tasuda õppemaksuks viierublane kuldrubla ning sisseastumismaksuks hõbedast rubla. Lisaks sellele pidi isa ostma nõutavad õppevahendid: kaks-kolm raamatut, kirjutustahvli, krihvliid, kolm-neli vihikut, sulepea, suled, pliiatsi, tindipoti.⁴¹

Kõigil ei olnud seda raha lapse koolihariduse peale panna. Seda kinnitavad ka 1907. aasta lasteloenduse andmed, mille põhjal ei käinud Tallinnas 8471 koolialisest lapsest (8–15-aastased) koolis 2257, s. o. üle veerandi. 1468-l neist oli põhjuseks vaesus, nad pärinesid tööliste, käsitööliste, voorimeeste, kojameeste ja teistest lihtrahva peredest. Enamik ülejäänuid ei pääsenud kooli õpilaste arvu pidevast kasvust tingitud ruumipuudusel. Aastail 1905–1915 kasvas Tallinnas koolimajade arv seitsme võrra. 1913. aastal kaotati linnakoolides ka õppemaks, millest tingituna suurenes neis koolides õpilaste arv kahe aasta jooksul poolteisekordseks.⁴² Nüüd sai algharidus kättesaadavamaks ka elanikkonna kehvematele kihtidele. Selle tulemusel saavutati peaaegu täielik üldine kirjaoskus.

Lisaks üldhariduslikele päevakoolidele organiseeris 1885. aastal Vene Tehnika Seltsi Eestimaa osakond Tallinnas eesti õppekeelega kaheaastase tööliste õhtukooli.⁴³

Elkäsitletu andis teatud pildi tööliste ja nende laste võimalustest omandada üldharidust. Üldhariduse kõrval tõusis tööstuse arenguga üha enam päevakorda ka kutsehariduse omandamise vajadus. Kohapealsete oskustööliste puudumisel toodi esialgu uutesse, rajatavatesse suurtööstusettevõtetesse nii oskustöölised kui ka meistrid väljastpoolt. Üha suurema vajaduse tõttu uute töökäte järele tuli peagi hakata töölistkaadrit täiendama kohalike elanikega. Kutseõpe tehnikaalastes kutsekoolides Eestis praktiliselt puudus. Ainuke teadaolev tööstustöölisi ettevalmistav kutsekool 12 õpilasele asutati 1833. aastal Kärkla kalevibrüki juurde. Ka 1876. aastal Tallinnas asutatud madrustelaste kooli juures tegutses käsitööklass

³⁸ Tilk, M. Alaealiste tööseadusandlusest ja koolikorraldusest, 52.

³⁹ Sakala, 1880, 21. juuni.

⁴⁰ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 29, n. 2, s. 3113, l. 10–11.

⁴¹ Kruus, H. Sajand lõppes, teine algas. Mälestusi lapse- ja koolipõlvest. Tallinn, 1964, 98–100.

⁴² Tallinna ajalugu XIX sajandi 60-ndate aastate algusest 1965. aastani. Tallinn, 1969, 88–89.

⁴³ Samas, 84; vt. ka Martinson, K. Vene Tehnika Seltsi Eestimaa osakonna tegevusest (1880–1917). – Rmt.: Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist, II. Tallinn, 1976, 16–33.

õppetöokojaga, valmistades ette seppi, lukkseppi, tislereid, raamatukõitjaid ja teisi oskustöölisi.⁴⁴ Tehnikaalast väljaõpet pakkus aastail 1880–1918 samuti alamaste tehnikakoolina tegutsev Tallinna Raudtee Tehnikakool, lastes selle aja jooksul välja 749 spetsialisti (masinisti, masinisti abi, teemeistri jt.), kes töötasid raudteel, tööstuses ja muudel elualadel. Mujalgi (Valgas, Tapal) tegutsesid raudteealaskoolid, kus õppisid peamiselt raudteetöölise lapsed.⁴⁵ Valdav osa töölisi sai aga oma kutsealased oskused praktilise töö käigus vabrikutes. 1884. aastal iseloomustati siinset tööliste kutsehariduse olukorda Rahvahariduse Ministeeriumis järgmiselt: "Suurem osa tööstustöölisi saab vaid kõige kitsama, puhtpraktilise erialase ettevalmistuse. See seab töölise täielikku sõltuvusse ettevõttest, kus ta tööskuse on omandanud. Halva väljaõppega tööliste tööviljakus on väike."⁴⁶ Linnavalitsused ei võtnud aga midagi ette tööstuslike kutsekoolide asutamiseks. Ka välismaised ettevõtjad ja vene suurkodanlus, kellele kuulusid Eesti suurtööstusettevõtted, ei olnud huvitatud siia alamastme tööstusõppeasutuste rajamisest. Kreenholmi Manufaktuuri juhataja kiri 1913. aastast Rakvere piirkonna rahvakoolide inspektorile kinnitab eelöeldut: "Nagu näitab praktika, ei vajata vabrikutöö õppimiseks alamaid tehnilisi koole, sest vabrik ise on vabrikutöö õppimisel parimaks kooliks mõlemast soost alaealistele."⁴⁷

Ometi oli vajadus tööstuslik-tehnilise kutsehariduse järele suur. Kutsekoolide puudumist püüti korvata teiste kutseoskuse andmise vormidega: kursuste ja õppetöökodade asutamisega ning loengute pidamisega. Need võimalused tekkisid põhiliselt alles 19. sajandi lõpukümnetest alates. Nii avati Narvas poeglaste gümnaasiumi juures 1896. aastal käsi- ja vabrikutööliste joonistamise ja joonestamise kursused, et tutvustada osavõtjaile joonistamise ja joonestamise elementaarseid võtteid ning õpetada neid aru saama oma oskustöös vajalikest joonistest. Õpilasi (eesti, vene, saksa jt. rahvustest vabrikutöölisi ning selle) oli 1899. aastal kursustel 142. Kursused olid tasuta, nende kulud katsid linnavalitsus ja vabrikud. Kursused töötasid kuni 1905. aasta kevadeni. 1895. aastast algasid Narva linavabriku juures enesetäiendamiskursused, mille raames töötasid ka Peterburi A. Stieglitzi kunstikooli filiaalina joonistuskursused. 1898. aastaks oli osavõtjaid ligi 400. 1904. aastal käis nii päevastel kui ka öhtustel kursustel kokku 617 inimest.⁴⁸

Ka 1905.–1907. aasta revolutsiooni ajal asutatud ametiühingud korraldasid tööliste tehnikaalaseid kursusi. Näiteks organiseeris Tallinna metallitöölise ametiühing 1908. aastal metallitöölise kuuekuulised tehnilise joonestamise kursused.⁴⁹

Seoses suurte laevatehaste rajamisega Tallinna Esimese maailamsõja eel vajati suurel arvul alamastme tehnikaspetsialiste ja kvalifitseeritud töölisi. Tallinna Sõjatööstuse Komitee avas 1915. aasta sügisel joonestajate kursused, mis kestsid 1916. aasta alguseni. 1916. aastal alustasid tööd F. Štšukini joonestajate kursused, mille lõpetas sama aasta sügisel 45 inimest. Neist enamik leidis tööd Tallinna tehastes.⁵⁰ Ka Vene-Balti laevatehases loodi öhtused tehnikakursused, mis alustasid tööd 1916. aasta oktoobris. Osavõtjaiks registreeris end 569

⁴⁴ Tallinna ajalugu, 84.

⁴⁵ Sirk, V. Tallinna Raudtee Tehnikakooli (1880–1918) õppetööst ja kohast tehnikahariduse süsteemis. – Rmt.: Kõrgema tehnilise hariduse ja tehnilise mõtte areng Eestis. Tallinna Polütehnilise Instituudi Toimetised, nr. 565. Tallinn, 1983, 71–80; 400 aastat Valga linna. Tallinn, 1984, 51.

⁴⁶ Sirk, V. Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani. Tallinn, 1983, 84.

⁴⁷ Samas, 142.

⁴⁸ Samas, 89; Karma, O. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tallinn, 1963, 106.

⁴⁹ EAA, f. 1615, n. 2, s. 2, l. 35–39.

⁵⁰ Sirk, V. Kutseharidus Eestis, 148.

töölist. Enne kui asuti tehniliste ainete juurde (laevaehitus, aurukatelde ehitus, masinaehitus, elektrotehnika, metallide tehnoloogia, teoreetiline mehaanika, kujutav geomeetria), tuli omandada aritmeetika, algebra, geomeetria, trigonomeetria, füüsika, joonestamise ja vene keele kursus. Vastavalt eelteadmistele jaotati töölised klassidesse. Selgus, et 569-st olid võimelised alustama kohe kõrgemas, neljandas klassis tehniliste ainete õppimist vaid 70.⁵¹

1916. aasta septembrist oodati kuulajaid Peeter Suure merekindluse juures tegutsema hakanud kutsehariduskursuste kolme osakonda: mehaanikaosakonda tehnikute, konstruktorite, meistrite, käsitöölise, joonestajate ja kopeerijate gruppidesse; elektrotehnika osakonda elektrotehnikute, meistrite, montööride ja installeerijate gruppidesse ning ehitusosakonda ehitus-, raudbetoonehituste, veevärgi ja keskkütte tehnikute ning kümnikute gruppidesse. Sõjasündmuste tõttu tegutsesid kursused vaid kahel aastal.⁵²

Kursustest osavõtjate suur arv kõneleb tõsisest huvist täiendada erialaseid teadmisi ja tõsta kvalifikatsiooni. Seda nõudis töolistelt arenev tööstus. Aga nagu näha, toimusid täienduskursused põhiliselt suurtes tööstuslinnades, sedagi valdavalt Esimese maailmasõja aastatel. Väiksemates tööstuskeskustes jäi väljaõpe suures osas ettevõtte oma asjaks.

Kokkuvõtteks võib öelda, et esimesed üldhariduslikud vabrikukoolid asutati tööstusasuladesse välismaalastest oskustöölise laste tarvis. Need olid valdavalt vabrikute ülalpidamisel eri programmi alusel töötavad saksa erakoolid. Eesti töölise lapsed kasutasid alguses hariduse saamiseks neidsamu võimalusi mis ümberkaudsed talulapsedki. Aja jooksul sai enamik tööstusasulaid oma vabrikukoolid ka eesti ja vene töölise lastele ning alaealistele töölistele, mõned veel õhtukursused või -koolid täiskasvanud töölistele. Kaheteistkümnest vabriku algkoolist oli vaid üks Tallinnas Balti Manufaktuuri juures, ülejäänud tööstusasulais. Erinevalt linnade algkoolidest, kus kehtis õppemaks ja domineeris saksa-, hiljem venekeelne õpetus, olid vabrikukoolid tasuta ja kuni 1886. aastani emakeelsed. Õppimisvõimalused olid seal 8–15-aastastele lastele. Vabrikukoolid töötasid talurahvakoolide programmide alusel ning allusid üldisele kontrollile nagu talurahvakoolidki.

Töölislaste haridustee piirdus enamasti vabrikukooliga, s. t. 3–5-aastase algkooliga, kus omandati eelkõige lugemis- ja kirjaoskus, lisaks teisi vajalikke teadmisi eluks ja tööks. Nii aitasid vabrikukoolidki kaasa sellele, et täieliku kirjaoskuse protsent Eestis oli 1897. aasta rahvaloenduse ajaks tõusnud 77,7-le, lugemisoskuse protsent 91,2-le. Üldhariduse omandamise kõrval muutus tööstuse arenguga üha olulisemaks töölistele kutseoskuse andmine. Et tehnikaalased kutsekoolid Eestis praktiliselt puudusid, sai suurem osa töölisi kutsealase väljaõppe üksnes töö käigus vabrikutes. Seda puudust korvasid mõneti 19. sajandi lõpust alates, eriti Esimese maailmasõja päevil suurtes tööstuslinnades organiseeritud vastavasisulised täienduskursused ja loengud, millest osavõtt oli väga rohke.

⁵¹ Mäsak, E., Pihlamägi, M. Töölise vaba aja veetmisest 19. ja 20. sajandi vahetusel. – Eesti NSV TA Toim. Ühisk., 1989, 38, 2, 173.

⁵² Sirk, V. Kutseharidus Eestis, 150.

ACQUIREMENT OF EDUCATION AND POSSIBILITIES FOR SELF-IMPROVEMENT IN ESTONIAN INDUSTRIAL SETTLEMENTS AND TOWNS (1830-1917)

Ene MÄSAK

The first factory-and-workshop schools providing general education were established in manufacturing towns for the children of foreign skilled workers (at Kärđla Cloth Factory already in 1830, at Sindi Textile Factory in 1837). These were German private schools working according to a special programme, and they were maintained mainly by factories. For the children of Estonian workmen possibilities to acquire education were the same as for those of local farmers. In time most industrial settlements established schools for children of Estonian and Russian workers and underaged workers, some also had evening classes or schools for adult workers. According to the school census of 1911 only one primary factory school out of 12 was situated in Tallinn, at the Balti Manufaktuur, the rest were sited in industrial settlements. Primary schools of towns, where instruction in German, later in Russian predominated, charged a tuition fee, while factory-and-workshop schools were free, providing education in the mother tongue for children between eight and fifteen up to 1886. Factory schools worked according to the programmes of the schools for peasants and were subject to general inspection.

The majority of workers' children generally went through primary school of three to five years, where they acquired the skills of reading and writing, as well as essential knowledge for everyday life and work. The factory-and-workshop schools made their contribution to the rise of full literacy in Estonia to 77.7% according to the 1897 census, the reading skill being 91.2%.

Besides general education, the demand for professional training among workers grew together with the industrial development. As there were practically no technical vocational schools in Estonia, most of the workers were trained in the course of work at the factories. To a certain extent this was compensated by advanced training courses organized in the bigger industrial towns at the end of the 19th century, particularly during World War I. Participation in these training courses was very numerous.

ВОЗМОЖНОСТИ ПОЛУЧЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ВЫУЧКИ В РАБОЧИХ ПОСЕЛКАХ И ГОРОДАХ ЭСТОНИИ (1830-1917)

Эне МЯСАК

Первые общеобразовательные фабричные школы в Эстонии были основаны в рабочих поселках для детей иностранных рабочих (при Кярдлаской суконной фабрике уже в 1830 г., при Синдической текстильной фабрике в 1837 г.). Это были в основном находившиеся на содержании фабрик частные немецкие школы, работавшие по особой программе. Дети эстонских рабочих вначале использовали для получения образования те же возможности, что и дети окрестных крестьян. Со временем в большинстве промышленных поселков открылись свои фабричные школы, где обучались дети эстонских и русских рабочих, а также рабочие-подростки. При некоторых из этих школ работали вечерние курсы для взрослых рабочих. По

данным школьной переписи 1911 г., из 12 начальных фабричных школ лишь одна функционировала при Балтийской мануфактуре в Таллинне, остальные же находились в промышленных поселках. В отличие от городских начальных школ, где учеба была платной и доминировал немецкий, а позже русский язык обучения, фабричные школы были бесплатными, и до 1886 г. преподавание в них велось на родном языке. В фабричных школах могли учиться дети в возрасте 8–15 лет. Программа обучения в этих школах и контроль за ними были теми же, что и в сельских школах.

Образовательный путь детей рабочих в основном и ограничивался 3–5-летней начальной фабричной школой. В ней они приобретали прежде всего умение читать и писать, а также знания, необходимые в жизни и на работе. Таким образом, фабричные школы способствовали тому, что к переписи населения в 1897 г. число грамотных в Эстонии возросло до 77,7%, а умеющих читать до 91,1%.

По мере развития промышленности все актуальнее становилась проблема профессионального обучения рабочих. Поскольку соответствующие технические школы в Эстонии практически отсутствовали, основная масса рабочих проходила профессиональную выучку непосредственно на производстве. Однако в конце XIX в. и особенно в годы первой мировой войны этот недостаток стали восполнять организацией в крупных промышленных центрах специальных курсов и лекций по повышению квалификации. Рабочие посещали эти курсы и лекции очень активно.